

Uloga radnika u „radnim zadacima“

U okviru projekta *Imenovati TO ratom*, u sredu 27. februara organizovali smo treću diskusiju u seriji *Radnici i politička proizvodnja ratova na Balkanu u devedesetim godinama*, na temu *Radnici i nacionalizam – uloga radnika u širenju i praktikanju nacionalizma s kraja osamdesetih i na početku devedesetih godina*.

Pored uvodničara, sociologa Saliha Foča i Srećka Mihailovića i politikologa Nebojše Vladisavljevića, u diskusiji su učestvovali i akteri štrajkova i protesta radnika iz druge polovine osamdesetih godina, čija su svedočenja razjasnila mnogo toga u vezi sa događajima koji se mistifikuju pošalicom: „Okupili se kao radnici, a razišli kao Srbi“. Aktivisti Zdravko Gvero i Dragomir Olujić govorili su o štrajkovima albanskih rudara 1987. i radnika Borova 1988. godine, kojima su nastojali da pribave širu društvenu podršku; radnike Borova je zabrinutost zbog ekonomske i političke krize naterala na put do Beograda, gde su zauzeli Saveznu skupštinu; „zauzeta“ zgrada najviše vlasti SFRJ je bila prazna, za zabrinutost radnika nije bilo ni odgovora, ni odgovornih. Bivša radnica 21. maja iz Rakovice, danas predsednica Udruženja roditelja poginulih vojnika *Vera, nada, ljubav* Lozanka Radojičić, govorila je o izlasku radnika 21. maja iz fabričkog kruga i njihovom dolasku pred Skupštinu Srbije 4. oktobra 1989. godine; prema njenom svedočenju, direktori i šefovi su tog dana isterivali radnike iz fabrike da krenu prema Skupštini, ili bar da idu kućama, samo da u fabrici ne ostane niko; onima koji su stigli pred Skupštinu obratio se Slobodan Milošević, koji je govor završio čuvenom rečenicom: „A sada svi na svoje radne

zadatke“.

Sledećeg dana pred Skupštinu Srbije došli su radnici rakovičkog Rekorda, kojima prethodnog dana direktor nije dozvolio da se pridruže kolegama iz 21. maja, o čemu su na diskusiji svedočili tadašnji predsednik sindikata Rekorda Dragoljub Kostić i fabrički novinar Predrag Ralević; i rakovičani su „zauzeli“ srbijansku Skupštinu, kao i vukovarčani jugoslovensku godinu ipo dana ranije; republička vlast je, međutim, bila kod kuće; Milošević je ponovio govor od prethodnog dana.

Današnji predsednik *Srpskih ratnih veterana* iz Rakovice i *Saveza ratnih veterana Srbije* Mile Milošević, leta 1991. godine je, kao funkcioner sekcije mladih radnika Saveza sindikata, predvodio malo poznat antiratni protest ispred Generalštaba; u Generalštabu su primili mlade radnike i obećali im da neće biti rata, a o njihovom protestu je sledećeg dana informaciju prenela jedino *Politika ekspres*; krajem iste godine, Mile Milošević je bio na ratištu u Hrvatskoj, a 1999. godine na Kosovu.

Prenosimo tekst uvodničara na ovoj diskusiji, politikologa dr Nebojše Vladisavljevića, koji navedena iskustva stavljaju u kontekst *godina raspleta* i uvoda u rat. O efektima rata na radnike pisala je sociološkinja dr Olivera Marković, saradnica na projektu *Imenovati TO ratom*. Njen tekst uvodi nas u temu naredne diskusije, *Radnici i kapitalizam, uloga radnika u nastajanju kapitalizma: radnici i kapitalistička država*, koja će se održati 9. marta. Objavljujemo najavu za ovu diskusiju i tekst jednog od uvodničara, sociologa dr Srećka Mihailovića.

Ivan Zlatić

Antibirokratska revolucija i radnici¹

OSAMDESETIH godina prošlog veka Jugoslavija se našla u vrtlogu političkih događaja. Odlazak Tita i smena političkih generacija ostavili su veliku prazninu na političkoj sceni, u trenutku kada su ekonomska i politička kriza ozbiljno uzdrmali socijalistički režim i labavu višenacionalnu federaciju. Politička previranja i sukobi u političkom vrhu stvorili su uslove za uspon Miloševića i široke narodne proteste u Srbiji. Godine 1988-89. protesti su dostigli vrhunac u „antibirokratskoj revoluciji“ – nizu velikih mitinga i demonstracija industrijskih radnika, Srba sa Kosova, njihovih saveznika i drugih grupa, uz veliku podršku Miloševića – i u uzvratnim protestima Albanaca sa Kosova. Događaji su nazvani antibirokratska revolucija, pomalo ironično, usled dramatičnog toka demonstracija i njihovih značajnih političkih posledica. Niz visokih jugoslovenskih funkcionera i regionalnih vlada – „birokrate“ u rečniku učesnika protesta – sišli su neslavno s vlasti usred narodnog bunta, koji se završio nasiljem i represijom. Talas protesta i prateći događaji označavaju ključnu epizodu jugoslovenskih sukoba posle Tita. Doprineli su padu socijalizma i usponu novog autoritarizma, razvoju suprotstavljenih nacionalizama i raspadu Jugoslavije. Igrali su važnu ulogu i u usponu Miloševića i oblikovanju savremenih sukoba Srba i Albanaca na Kosovu i oko njega.

Jugoslovenski decentralizovani autoritarizam i politička nestabilnost posle Tita

Političke promene šezdesetih i ranih sedamdesetih godina prošlog veka ostavile su za sobom neuobičajeno decentralizovane ustanove i tako u velikoj meri uticale na kasnija politička dešavanja. Ustavne promene s kraja 60-tih i početka 70-tih, kodifikovane u Ustavu iz 1974, radikalno su decentralizovale jugoslovensku federaciju i pomerile klatno političke moći ka republikama i autonomnim pokrajinama. Partijske reforme se odvijaju uporedo sa ustavnim promenama, i radikalna decentralizacija partijske organizacije bitno doprinosi jačanju federalnih jedinica. Nasuprot prethodnim ustavnim rešenjima, Vojvodina i Kosovo, ranije samo autonomni regioni unutar Srbije, dobijaju status sličan republikama. Samoupravljanje – od radničkog učešća u upravljanju preduzećima i samostalnosti preduzeća prema državnim organima – prerasta u sveobuhvatnu mrežu društvene, ekonomske i političke organizacije, uglavnom proizvedeći neefikasnost u ekonomiji i slabljenje političke odgovornosti funkcionera. Promene u rukovodstvu osamdesetih otvorile su prostor za političke promene širom Istočne Evrope i u Sovjetskom Savezu. Ipak, u vreme kada su Brežnjevljeva smrt i kasniji uspon Gorbačova pokrenuli promene u SSSR-u, Jugo-

ucitelineznalica.org

slavija je ostala bez jasnog Titovog naslednika, a savezni vrh se našao u pat-poziciji. Regionalne političke elite su i ranije često sprečavale odlučivanje o ekonomskim pitanjima u savezanim organima, ali su glavne odluke donošene obično uz pomoć centralnih partijskih organa koji su delom zadržali jedinstvo. Nakon Titove smrti i smene političkih generacija to više nije bilo moguće. Sukobi su izbili i unutar republičkih i pokrajinskih rukovodstava. Najoštriji sukob odvijao se u rukovodstvu Srbije između 1985. i 1987, tako što je Ivan Stambolić uklonio Dražu Markovića s vlasti, a zatim doživeo istu sudbinu od strane Slobodana Miloševića. Funkcioneri mlade generacije imali su veoma različita formativna iskustva, vrednosti i sposobnosti od onih iz starije generacije, što je prioritete pomerilo ka ekonomskim promenama, otvorenijim unutarpartijskim debatama, i popuštanju stega u partijskoj državi i društvu.

Stopa ekonomskog rasta, koja se u dužem razdoblju kretala iznad pet posto, sada je naglo pala i zadržala se oko nule. Spoljni dug je dostigao 18 milijardi u 1980. godini, a nezaposlenost i inflacija ubrzano su rasli. Životni standard pao je za četvrtinu između 1979. i 1985. godine i za celu trećinu do 1988. Odgovor rukovodstva zemlje na ekonomsku krizu bio je stidljiv i neefikasan. Partijsko rukovodstvo je branilo samoupravljanje uprkos ekonomskim pokazateljima koji su ukazivali na njegove negativne posledice. Debata o ekonomskim promenama izazvala je ideološki jaz između konzervativaca i funkcionera koji su podržavali ekonomske reforme, i između onih koji su podržavali dalju decentralizaciju i zastupnika veće uloge saveznih organa u odlučivanju, naročito zato što je ekonomska kriza iznedrila regionalna nezadovoljstva i razlike koji su usled opšteg ekonomskog rasta ranije ostajali skriveni. Ta neslaganja su pojačala blokadu odlučivanja u savezanim organima, a vruće debate, ranije ograničene na uske rukovodeće krugove, sve više su prenošene u mas-medijima.

Početne etape narodnih protesta

Početkom osamdesetih Jugoslavija je pružala plodno tlo za narodne proteste, usled svoje visoko decentralizovane političke strukture i političkih previranja. Bez obzira na prirodu i intenzitet nezadovoljstava, obični ljudi obično ne mogu da se suprotstave vlastima, političkim partijama, drugim organizacijama i interesnim grupama, jer se nalaze van političkog procesa i bez informacija, organizacionih resursa i pristupa mas-medijima. Politička previranja ipak mogu da smanje ovaj disparitet u moći između običnih ljudi i elita i tako pruže motiv građanima da pokrenu proteste. Decentralizovane države i one koje nisu represivne prema pritiscima „odozdo“, otvaraju više prostora za društvene pokrete tako što postoje različiti kanali putem kojih ovi pokreti mogu da deluju i utiču na politički proces. Tokom posleratnog razdoblja, odnos jugoslovenske partijske države prema onima koji su doveli njen autoritet u pitanje je bio uglavnom represivan, naročito kada je reč o disidenstvu intelektualaca. Usled komunističke ideologije i istorijski uzrokovane osetljivosti partije prema nacionalnom pitanju, javno ispoljavanje nezadovoljstva industrijskih radnika i lokalnih grupa sa nacionalnim zahtevima bili su nešto manje riskantni za njihove nosioce nego drugi pritisci „odozdo“. Ipak, malo je bilo protesta u poslednjoj deceniji Titove vladavine. Njegov politički autoritet i jedinstvo političke klase efektivno su obeshabivali potencijalne učesnike u protestima. I obrnuto, politička nestabilnost posle Titove smrti, smena političkih generacija, sve veći sukob u političkom vrhu i delimična liberalizacija, pojačali su značaj visoko decentralizovane političke strukture i otvorili prostor za narodnu mobilizaciju.

Protesti Srba sa Kosova

Nezadovoljstvo Srba sa Kosova svojim položajem izviralo je iz posledica novog preokreta u politici političke nejednakosti posle 1966. godine, ovaj put na štetu Srba u pokrajini, i njihovog ubrzanog demografskog pada, i podstaknuto je istorijskim pamćenjem srpsko-albanskih sukoba iz ranijih vremena. Nova politika podsticanja zastupljenosti Albanaca u javnom sektoru vremenom se razvila u politiku dominacije većinske nad manjinskim nacionalnim grupama. Rasle su nejednakosti u upotrebi jezika, zapošljavanju u ogromnom društvenom sektoru, raspodeli stanova i, što je najvažnije, neodgovarajućoj zaštiti prava i imovine pripadnika manjinskih grupa, naročito Srba, od strane organa bezbednosti i sudova. Nezadovoljstvo Srba s Kosova nije moglo da dođe do izražaja u obliku protesta u političkom miljeu koji nije dozvoljavao javno iznošenje njihovih pritužbi. Ovo nezadovoljstvo se ipak gomilalo i vremenom temeljno politizovalo ovaj deo stanovništva. Tek nakon demonstracija Albanaca na Kosovu 1981. godine i utiska da nastaje široki secesionistički pokret, savezno rukovodstvo preispituje politiku prema pokrajini i tako otvara prostor za javno iznošenje zahteva Srba iz pokrajine.

Uticao najviše Srbi sa Kosova narednih godina lobiraju za rešavanje svakodnevnih problema svoje zajednice kod saveznih i republičkih rukovodilaca, a zatim pokreću problem otvoreno u režimskim organizacijama, tj. na lokalnim sastancima partije i Socijalističkog saveza. Mala grupa kosovopoljskih lokalnih aktivista, političkih autsajdera, povezuje se sa drugim sličnim grupama u onim delovima Kosova u kojima su Srbi živeli u značajnom broju i pokreću javne proteste: peticiju za zaštitu prava Srba iz oktobra 1985, upućenu najvišim državnim i partijskim organima Jugoslavije i Srbije, koju je potpisalo oko 2000 ljudi; više većih protestnih delegacija Srba iz pokrajine u savezanim i republičkim organima u Beogradu (npr. u februaru i novembru 1986.); protestnu šetnju u Beogradu i sastanak sa visokim savezanim i republičkim rukovodiocima u Sava-centru u aprilu 1986; niz protesta, tribina, uličnih okupljanja Srba u različitim mestima u pokrajini, uključujući i tzv. „kolektivnu seobu“ pre Kongresa SKJ juna 1986. i ulična okupljanja povodom hapšenja jednog od lokalnih vođa Srba i dolaska predsednika CK SKS Ivana Stambolića (april 1986.) i Slobodana Miloševića (april 1987.) u Kosovo Polje, ponekad uz intervenciju lokalne milicije.

Do kraja 1986, ranije samo delimično povezane lokalne mreže aktivista i njihovih simpatizera pretvorile su se u društveni pokret, tj. dugoročnu mobilizaciju. Pre proleća 1986, javna reagovanja i osude vaninstitucionalnog delovanja od strane visokih rukovodilaca Jugoslavije, Srbije i Kosova bila su slična, ali su kasniji protesti očigledno uticali da svađe između rukovodilaca Srbije i Kosova postanu češće, a zahtevi i protesti aktivista privlače sve veću pažnju javnosti. Pokret manjinskog naroda u perifernom regionu zemlje teško da je predstavljao ozbiljnu pretnju režimu. Aktivisti pokreta nisu tražili značajnu promenu zvanične politike prema Kosovu, već samo njenu primenu, a simboli protesta, pevanje jugoslovenske himne i režimskih pesama, ukazivali su na lojalnost aktivista režimu.

„Vladajuća klasa“ na ulicama i širenje narodne mobilizacije

Početkom osamdesetih nije bilo mnogo radničkih protesta, uprkos širenju ekonomske krize i naglom padu životnog standarda građana. Radničko nezadovoljstvo najpre se ispoljilo povećanjem broja bolovanja i odsustva s posla. Značajan porast broja štrajkova počinje 1985-1987, protesti su sve duži i sve je više štrajkova u velikim preduzećima. Najpoznatiji tadašnji štrajk održan

¹ Ovaj tekst sažeto (i bez citiranja) izlaže pojedine delove knjige *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization* (Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2008). Elektronska verzija knjige može se naći besplatno na Internetu ili dobiti od autora (n.vladisavljevic@fpn.bg.ac.rs). Domaće izdanje je u pripremi.

je u Labinu u maju i junu 1987, a krajem godine izbijaju velike radničke demonstracije u Skoplju i Ljubljani, ispred zgrada skupštine ovih republika, uz slogane „Crvena buržoazija“ i zahteve za ostavkom republičkih vlada. Iako su primanja ovih radnika bila iznad republičkog proseka, protestovali su zbog smanjivanja plata. Sledeći talas štrajkova širom zemlje, uključujući i nekoliko dramatičnih i medijski dobro pokrivenih protestnih marševa i demonstracija rudara i drugih radnika, počeo je posle mera štednje, naročito zamrzavanja plata, koje je uvela savezna vlada u maju 1988. Radničkih zahteva za povećanje plata i subvencija preduzećima bilo je i ranije, ali se po prvi put i u dramatičnom obliku iznose pred celom jugoslovenskom javnošću. Mete protesta više nisu lokalni činovnici i direktori preduzeća, već visoki funkcioneri, pre svega savezna vlada. Rudari su organizovali nekoliko velikih i medijski pokrivenih štrajkova, ponekad praćenih dugim protestnim marševima do glavnog grada, ili republičkih centara (npr. Živnice, Breza, Kreka, Kakanj, Lipnica, Soko, Magura). Sredinom juna, tri hiljade radnika Zmaja prošetalo je beogradskim ulicama i demonstriralo ispred zgrade Savezne skupštine, uz povike „Lopovi“, „Napolje“, „Hoćemo hleba“. Tri nedelje kasnije, nešto više radnika Borova stiglo je autobusima i kamionima u Beograd, ispred Savezne skupštine, i posle garanja sa milicijom probilo vrata na ulazu u zgradu. Prekinuli su protest posle ispunjenja zahteva, kao i njihove kolege iz Zmaja. Oko hiljadu i po radnika Agrokomerca održali su sličan protest u Beogradu desetak dana kasnije. Socijalni i ekonomski sukobi su se ubrzano pretvarali u političke sukobe. Tokom leta 1988. aktivisti pokreta Srba sa Kosova održali su više velikih protesta sa sve radikalnijim zahtevima i metodima. Pokrenuli su proteste u Vojvodini, jer je rukovodstvo ove pokrajine, kojim su dominirali Srbi, važilo za glavnog protivnika ustavnih promena u pravcu smanjenja autonomije pokrajina, što je postao ključni zahtev pokreta. Rukovodstvo Kosova, koje je od 1981. bilo pod velikim pritiskom saveznog rukovodstva, tiho je podržavalo ovu politiku. Vođe pokreta smatrale su da zahtev visokih funkcionera Crne Gore, koji su inače snažno podržavali ustavne promene, za obustavljanje protesta u Vojvodini i na Kosovu odstupa od široke podrške koju je pokret uživao u ovoj republici. U julu su održani protesti u Novom Sadu i Pančevu, a narednog meseca u Novoj Pazovi, Titogradu, Kolašinu i Titovom Vrbasu. Protesti su ukazali na široku podršku zahtevima pokreta i veliko nezadovoljstvo u narodu visokim funkcionerima u Vojvodini i Crnoj Gori. Protestima je prisustvovalo po nekoliko stotina aktivista pokreta sa Kosova, a velika većina učesnika došla je iz lokalnih sredina gde su se održali skupovi. Protesti industrijskih radnika i Srba sa Kosova tokom leta 1988. otvorili su prostor za širenje mobilizacije. Mada su protesti očigledno podrivali političku stabilnost, visoki funkcioneri ih nisu zabranili. Više podela unutar političke klase, povodom ustavnih promena u Jugoslaviji i Srbiji, pitanja Kosova, ekonomske reforme i političke liberalizacije, sprečilo je uspostavljanje konsenzusa o protestima unutar političke klase. Mnogi rukovodioci iz mlađe generacije smatrali su da bi upotreba sile protiv naroda bila suprotna vrednostima njihove generacije. S druge strane, širenje protesta tokom leta bitno je uticalo na odnose unutar partijske države, podstičući „pobunu“ u njenim nižim ešalonima, koja je počela na „malom kongresu“ SKJ u maju 1988. Zahtevane su ozbiljne ekonomske i političke reforme, naročito kadrovske, i uvođenje izbora sa više kandidata, i ostavljeno šest meseci rukovodstvu za njihovu primenu, pod pretnjom održavanja novog kongresa partije. Jačanje sukoba unutar rukovodstva, i odsustvo upotrebe sile, omogućilo je dalje širenje protesta. Letnja kampanja protesta konačno je razbila decenijama stvaran utisak o jedinstvenom političkom establišmentu koji je dugo obeshabrivao proteste.

Antibirokratska revolucija

Od septembra 1988. i marta 1989. Srbija i Crna Gora iskusile su visoke nivoe mobilizacije naroda, što je redak slučaj u autoritarnim režimima. Javni skupovi, veliki ulični protesti, marševi, demonstracije i štrajkovi postali su gotovo rutinski događaji, a krajem marta je došlo i do značajne upotrebe nasilja. Jedino u decembru 1988. nije bilo značajnijih vaninstitucionalnih događaja. Početkom septembra organizaciju protesta u Vojvodini, od aktivista pokreta Srba sa Kosova, preuzimaju lokalni aktivisti, najčešće (ali ne i isključivo) raniji srpski iseljenici sa Kosova i članovi njihovih proširenih porodica, posleratni doseljenici iz Crne Gore i Bosne i Hercegovine i njihovi potomci, kao i različiti lokalni protivnici

vojvođanskog rukovodstva. Pat-pozicija između pokrajinskog rukovodstva i aktivista protesta prekidala se u drugoj polovini septembra, kada postaje očigledno da funkcioneri ne mogu da spreče širenje mobilizacije. U Crnoj Gori, pokret Srba sa Kosova je uživao podršku među građanima, a raste nepopularnost visokih republičkih rukovodilaca, delom i zbog teške ekonomske situacije i pada životnog standarda. Lokalni rukovodioci su organizovali velike mitinge podrške Srbima sa Kosova u Nikšiću, Cetinju i Andrijevići u drugoj polovini septembra, uprkos oštrom protivljenju republičkih funkcionera. Nasuprot tome, paralelne događaji u centralnoj Srbiji obeležila je široka logistička podrška mitinzima lokalnih vlasti i direktora velikih državnih preduzeća, odobrena od strane republičkih vlasti. Prisustvo stanovništva ohrabrivano je putem sveobuhvatne i emotivne medijske podrške, a mitinzi su se isticali skupom opremom i ozvučenjem, industrijski pripremljenim parolama, čak i organizovanim prevozom i lanč-paketima za učesnike. Najveći takav događaj održan je u Beogradu 19. novembra, kao miting „bratstva i jedinstva“ sa više stotina hiljada učesnika. Mitinzi solidarnosti sa Srbima sa Kosova, koji su nastali u Vojvodini i Crnoj Gori kao inovativna strategija protesta običnih ljudi unutar inkluzivnog, ali onemoćalog autoritarnog režima, postepeno su se pretvorili u nameštenu predstavu konsolidovanog političkog establišmenta Srbije. Miloševiću i rukovodstvu Srbije mitinzi su odgovarali jer su stabilili položaj njihovih protivnika, pre svega rukovodilaca Vojvodine. Mobilizacija „odozgo“ je dakle ključni činilac ovih događaja u centralnoj Srbiji. Velike demonstracije, koje su promenile politički pejzaž socijalističke Jugoslavije, počele su u ranom oktobru. Četvrtog oktobra, nekoliko hiljada radnika Rakovice organizovalo je protest ispred zgrade Savezne skupštine, tražeći ostavku Savezne vlade i povećanje plata. Izviždali su predsednika skupštine, ministra i sindikalca koji su pokušali da im se obrate, i tražili da im govori Milošević, koji je zauzvrat podržao radničke zahteve. Sutradan, druga grupa beogradskih radnika ponovila je predstavu i probila se u zgradu skupštine, odbijajući da ode dok Milošević nije došao i ponovio svoja obećanja od prethodnog dana. Istovremeno, velike demonstracije izbile su u Novom Sadu, izazvane pokušajem smenjivanja lokalnih funkcionera koji su se suprotstavili pokrajinskoj vlasti, sa jedinim zahtevom za ostavku pokrajinskog rukovodstva. Drugog dana protesta, sa više desetina hiljada učesnika i više čaša jogurta bačenih na zgradu pokrajinskog komiteta, funkcioneri su podneli ostavke. Apel pokrajinskog rukovodstva da savezno partijsko i državno predsedništvo zaustave demonstracije nije prihvaćen. Narednog dana, demonstracije industrijskih radnika, studenata i drugih građana održane su u Titogradu. Masa je izviždala predsednika republičke vlade i zahtevala ostavke rukovodilaca. Sutradan ujutro, rukovodstvo Crne Gore uvelo je vanredno stanje, a milicija silom zaustavila proteste u Titogradu, Nikšiću i drugim mestima. U narednim nedeljama izbio je sukob unutar rukovodstva Crne Gore, pa je novi talas protesta u januaru, uz učešće više desetina hiljada građana, prinudio rukovodioce da se povuku. U novembru 1988. Albanci su pokrenuli višednevne masovne demonstracije na Kosovu protestujući zbog smenjivanja većeg broja rukovodilaca pokrajine, uglavnom albanske nacionalnosti. Krajem februara 1989. protesti su prerasli u generalni štrajk, a savezno državno predsedništvo je proglasilo vanredno stanje. Iako su demonstracije u martu ugušene silom, to je bio začetak širokog nenasilnog pokreta Albanaca u pokrajini.

Nosioci, teme i posledice protesta

Obični ljudi na Kosovu, u Vojvodini, Crnoj Gori i centralnoj Srbiji su pokrenuli proteste tokom 80-tih i odlučujuće doprineli njihovom širenju. Samo u kasnijim fazama protesta je došlo i do autoritarne mobilizacije odozgo, naročito kada je Milošević upotrebio organizacione potencijale partijske države da bi povećao broj učesnika na mitinzima. Čak i onda su visoki funkcioneri dominirali događajima jedino u centralnoj Srbiji. Mobilizacija naroda, „odozdo“ prema elitama i obratno, odvijala se kroz različite teme i zahteve, a njihovi nacionalistički i isključivi oblici dominirali su tek završnim fazama protesta. Ovaj ishod nije prevashodno bio posledica nacionalističkog usmerenja visokih funkcionera i intelektualaca. Naprotiv, nacionalizam je postao ključni politički činilac na ovim prostorima pre svega usled neočekivanih i neplaniranih posledica mobilizacije, njene širine i žestine, i narastajućih socijalnih, ekonomskih i političkih sukoba u složenoj, autoritarnoj višenacionalnoj državi koja se našla u vrtlogu ekonomske krize i političke liberalizacije. Složena priroda antibirokratske revolucije,

imajući u vidu njene protivrečne pravce delovanja i uticaja, od naroda prema elitama i obratno, kao i idejnih usmerenja učesnika, uključujući nacionalne i one teme koje nisu bile u vezi sa nacionalnim pitanjem, ukazuje da se ovaj talas mobilizacije našao u središtu jugoslovenskih sukoba tokom 80-tih godina prošlog veka. Prvo, talas protesta se našao usred političkih borbi koje su vodile padu jugoslovenskog liberalnog socijalizma i usponu populističkog autoritarizma. Brzo širenje protesta u nedemokratskom okruženju neočekivano je i neplanirana posledica kasnog jugoslovenskog autoritarizma i političkih promena posle Titove smrti. Rastući sukob u političkom vrhu, podstaknut odlaskom neprikosnovenog vođe i smenom političkih generacija u najliberalnijoj i najdecentralizovanijoj socijalističkoj državi Istočne Evrope, paralisao je jugoslovensko kolektivno rukovodstvo i otežavao zabranu i zaustavljanje protesta. Posmatrači ovih događaja uglavnom označavaju različite slučajeve, ili epizode, mobilizacije u ovom periodu kao izolovane protestne ili mobilizacione kampanje koje nisu bitno uticale na politički život. Ipak, protesti različitih grupa u drugoj polovini 80-tih činili su celinu, ili talas mobilizacije, pošto su se odvijali na istom prostoru i u istom periodu, imali iste protivnike – partijske i državne funkcionere – pozajmljivali strategije protesta jedni od drugih, koristili politički prostor za delovanje koje su otvorili njihovim prethodnicima i stvarali privremene saveze. Zato je talas mobilizacije značajno uticao na odnose unutar jugoslovenske političke klase, pre svega odnose unutar i između republičkih i pokrajinskih rukovodstava i između viših i nižih funkcionera, kao i odnose između partijske države i društva, i tako

Efekti rata na radnike

POČETKU rata u bivšoj Jugoslaviji prethodilo je vreme krize. Na globalnom nivou vladala je kriza socijalizma, oličena u raspadu Sovjetskog Saveza. Na lokalnom nivou pored krize socijalizma dominirala je i ekonomska kriza. Ekonomska kriza, pokazalo se kroz istoriju, nije teren koji vodi u demokratiju, već ka putevima koji izgledaju sigurni, a oličeni su u desnim, populističkim, demagoškim pokretima. U Jugoslaviji ovakvi pokreti su doveli do rata za etničke države, tj. za državno ujedinjenje nacije u etničkim granicama. Posledice ovakvog raspleta krize ostavljaju dugoročne posledice u svakom društvu, među kojima je i usporeni ekonomski razvoj. Kulturno – političko – privredne elite nisu pronašle odgovor tj. novo i kreativno rešenje za krizu u kojoj se nalazio društvo, ali i država. Iako su krize normalna pojava u funkcionisanju sistema, koje stalno traže nova i funkcionalna rešenja, kada odgovori na krize u vidu rešenja izostanu sistem se ruši i nestaje. Vladajuća nomenklatura je kao rešenje za izlask iz krize vlasti, ali ne i krize u kojoj se našlo društvo, videla u nacionalističkim ideologijama koje su predstavljale sigurno i bezbedno mesto za njihov „ostanak u sedlu“. Ovo je učinjeno tako što je masama koje su već bile indoktrinirane ideologijom komunizma, radničke klase i samoupravljanja, zamenjena ideologija o nacionalnim pitanjima kao najvažnijem polju za njihov opstanak. Nacionalno pitanje postaje pitanje svih pitanja. Svi oni koji su se usudili da pitaju o celishodnosti nove ideologije proglašeni su izdajnicima. Paralelno sa „rešavanjem“ nacionalnog pitanja, odbranom jugoslovensstva i Srba u drugim republikama, obavljao se proces uništavanja tekovina sada već morskog komunizma u vidu privatizacije društvene imovine. Rezultat ovog procesa bilo je bogaćenje političkih elita, tj. nacionalnih oligarhija u svim bivšim republikama i njima bliskih saradnika. Da bi ovakav cilj uopšte bilo moguće izvesti bilo je nužno društvenu imovinu oteti iz ruku radnika i u divljoj privatizaciji predati je u ruke onih struktura koje je vlast našla za podobne. Upravo da bi se postigao ovaj cilj bilo je važno radnike, njihov radnički identitet i solidarnost uništiti tako što se oni nisu više osećali radnicima i vlasnicima svojih fabrika već prevashodno Srbima. Njihov glavni problem više nije ekonomska i društvena kriza već ugrožena nacionalna prava za šta su glavni krivci dojučerašnji bratski narodi sa kojima su gradili, radili i živeli u zajednici. Radnici su među sobom zavađeni, umesto da svoje nezadovoljstvo usmere ka političkim predstavnicima koji nisu imali sposobnosti da nađu izlaz iz postojeće krize. Dok je politička i intelektualna elita stvarala nacionalističku ideologiju i infiltrirala je u niže slojeve, dotle su je ovi slojevi prihvatili, prigrlili i bili njeni stubovi i vojnici. Sa svoje strane radnici su demonstrirali jaku odbojnost prema socijal-demokratskoj transformaciji društva, time što su

doveo, zajedno sa drugim činiocima, do pada socijalizma i uspona populističkog autoritarizma. Drugo, ovaj talas mobilizacije se našao usred onih političkih previranja u kojima su nacionalne (i nacionalističke) teme postepeno zasenile druga politička pitanja, čak i ona koja je većina učesnika u političkom životu ranije smatrala ključnim. Antibirokratska revolucija se sastojala od mešavine nacionalnih i drugih, potpuno različitih tema, mešavine koja se ispoljavala u različitim oblicima u različitim republikama i autonomnim pokrajinama i tokom različitih faza mobilizacije. Godina 1988. je bila godina socijalnih, ekonomskih i političkih sukoba, kako u opštinama, republikama i pokrajinama, tako i na saveznom nivou. Učesnici u protestima i njihovi protivnici sukobljavali su se oko srpsko-albanskog pitanja i ustavnih promena, ali i oko socijalnih i ekonomskih pitanja, proizvodnih odnosa, odgovornosti visokih funkcionera i učešća naroda u političkom životu, baš kao i u drugim državama Istočne Evrope. Dalekosežno širenje i žestina sukoba na vrhuncu talasa mobilizacije, u vreme ubrzanog rastakanja socijalističkog režima, pojačali su uticaj glavnih strukturalnih podela u Jugoslaviji, između njenih republika i nacija, i uticali na promenu stava elite i građana prema višenacionalnoj federaciji, od opšte podrške Jugoslaviji ka rastućem uverenju da federacija ometa zadovoljavanje ključnih interesa pojedinih republika i naroda. Iako raspad federacije nije bio neizbežan, uprkos njenog radikalno decentralizovanog institucionalnog okvira, ova promena stava o federaciji među elitama i u narodu, zapečatala je sudbinu zemlje. Dr Nebojša Vladislavljević

pokazali jaku privrženost nacionalsocijalizmu. Zbog toga oni su podneli najveći teret ratne mobilizacije, odlazeći iz svojih radnih hala na ratište u bivše jugoslovenske republike ili su te ratove dočekali na svojim radnim mestima, kućnim pragovima. Potvrdu ovome nalazimo u više izvora. Najpre, u podacima do kojih je u svom istraživanju došla dr. Nada Sekulić. Naime, podaci Ministarstva za socijalni rad, u okviru koga posluje sektor za boračko – invalidsku zaštitu, a odnose se na prihode korisnika, po osnovu učešća u ratu, potvrđuju da je reč o socijalno nižim slojevima društva. „Na nivou cele Srbije, među korisnicima porodične invalidnine 2000. godine (pravo na porodičnu invalidninu nije uslovljeno imovinskim stanjem) u radnom odnosu bilo je 19.44%, penziju je primalo 19.53%, prihode od poljoprivrede imalo je 7.79%, a najveći broj je osnovne prihode sticao na osnovu socijalnih primanja (39.64%). U ovom pogledu je važan i stepen obrazovanja. Najveći broj korisnika porodične invalidnine ima niže stručno obrazovanje (24.2%), a najmanji broj među njima čine visoko obrazovani (1.74%).¹ Pored navedenog, na ovakav zaključak upućuje slika na kojoj bi eventualno uporedili najveće dobitnike ratova na području bivše Jugoslavije i najveće gubitnike. Tako bi na strani dobitnika, nesumnjivo stajali novo bogataški slojevi koji su do zamašnog bogatstva došli u toku trajanja ratova i siromašenja države i društva, a na drugom antipodu stajali bi radnici, i to pre svih radnici zapošljeni u proizvodnji, odnosno u primarnom i sekundarnom sektoru. Rezultati istraživanja „Efekti privatizacije u Srbiji“ koje je uradio Socio-ekonomski savet 2011. godine, pokazuju da je u oblasti industrije 75% radnika u privatizovanim preduzećima ostalo bez posla. Slična je situacija i u ostalim bivšim republikama nekadašnje Jugoslavije. Treći argument nalazi se u zahtevima ratnih veterana prema državi koji su po svom karakteru prevashodno socijalne prirode. Od svih zahteva veterana dva najeksplicitnija se odnose na promenu normative definicije i na isplatu tzv. ratnih dnevnica. Prvi uključuje priznavanje statusa veterana svim učesnicima ratova na području bivše Jugoslavije (a ne samo kategoriji ratnih vojnih invalida, kao što je sad slučaj). Dobjanjem ovakvog statusa ratni veterani bi postali zvanično deo onih građana kojima je potrebna društvena pomoć u savladavanju socijalnih i životnih teškoća i koji s obzirom na to imaju pravo na socijalnu zaštitu, konkretno postali bi korisnici naknada i povlastica koje su iz oblasti boračko-invalidske zaštite. Drugi konkretan zahtev veteranske populacije spram države, podrazumeva potraživanja materijalne

¹ Iz intervjua sa dr. Nadom Sekulić, dnevni list *Danas* 18. 11. 2011.

nadoknade po osnovu vremena provedenog u korpusu rezervnog sastava vojske, a u toku proglašenog ratnog stanja na teritoriji SR Jugoslavije 1999. godine. Ova se potraživanja zasnivaju na tome što je Vlada Srbije određenom broju ratnih veterana 2008. godine isplatila navedena potraživanja deklarirajući ih kao socijalnu pomoć (u kojoj je glavni kriterijum predstavljalo

učesće u ratu).

Na kraju, navedeni argumenti upućuju na zaključak da su efekti rata najteži u slučaju tzv. radničke klase. Odnosno kod onih društvenih slojeva koji su prihvatili nametnutu političku ideju da je rešavanje nacionalnog pitanja važnije od rešavanja društvene i ekonomske krize.

Dr Olivera Marković

Radnici i kapitalizam, uloga radnika u nastajanju kapitalizma: radnici i kapitalistička država

CZKD – Paviljon Veljković
Birčaninova 21, Beograd
9. mart 2013. godine u 16h

KADA je krajem 1989. godine usvojen prvi zakon SFRJ koji je omogućio pretvaranje društvene imovine u privatnu, radnici nisu pružili nikakav otpor, a 33,17% od ukupnog broja preduzeća na koja se zakon odnosio ušla su u transformaciju po njegovim odredbama. Radilo se o privatizaciji po takozvanom „insajderskom“ modelu. Jedna generacija jugoslovenskih radnika prihvatila je ponudu vlasti da privatizuje ono što je do tog trenutka pripadalo čitavom jugoslovenskom društvu, da pored plate stekne pravo i na dividendu, da smeni samovoljne šefove i direktore i preuzme stvarnu kontrolu nad menadžmentom. Raspad jugoslovenskog socijalizma je mogao da počne. Fabrika nameštaja Šipad, koja je imala preko dvadeset hiljada radnika i proizvodne i prodajne objekte širom Jugoslavije, „insajderski“ je privatizovana 1990. godine. Sledeće godine, Šipad se raspao. U Beogradu je formirano novo preduzeće Šipad komerc, u čiji sastav su ušli imovina i radnici Šipada sa teritorije Srbije. Radnik Šipada Tomislav Đorđević ovako pamti to vreme: „Iz mog OUR-a je mobilisano petnaestak radnika. Pošto kod nas većinom rade žene, to je otprilike svaki treći. Niko od naših šefova i rukovodilaca nije mobilisan. Ili nisu pozvani, ili su nekako sredili da izbegnu pozive koje su dobili. U rat su išli radnici i seljaci. Mene su poslali u Hrvatsku, gde sam proveo skoro dva meseca, kao vozač na vojnoj vežbi. Otišao sam tamo sa 96 kila, jak, zdrav i prav. Pre odlaska na ratište nisam bio svestan šta najjačim i najzdravijim ljudima može da uradi jedan komadić olova. Nisam nikad ni razmišljao o tome. A onda sam po razrušenom Vukovaru gledao desetine ljudskih leševa kako leže jedni preko drugih. Vratio sam se kući sa 76 kila. Mesecima sam imao košmare i povraćao svake noći od zadaha mrtvih ljudi i životinja koji me je proganjao.“ (Tomislav Đorđević, „Visok pritisak“, *Bilten za samoobrazovanje i društvena pitanja*, no 8/1.10.2012.)

U Srbiji je „insajderska“ privatizacija poništena 1994. godine. Narodna skupština je zaključila da nije fer da radnicima pripadnu akcije koje su otplaćivali budžašto u vreme hiperinflacije. Bio je to jedini zakon koji su devedesetih godina izglasali Miloševićev SPS i Đinđićev DS, a 1997. godine je pokrenuta nova privatizacija, u kojoj su jednako pravo na upis akcija pored „insajdera“ dobili i drugi građani i investitori. Za ministra privatizacionog imenovan je Milan Beko. Tomislav Đorđević: „Nastavili smo da saradjujemo sa delovima proizvodnje koji su ostali u Republici Srpskoj i polako nalazili nove dobavljače u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji. Nekako smo se oporavili i 1995. godine bili šezdeseta firma u Srbiji po poslovanju, sa skoro 400 radnika, ali mir nije dugo trajao. Počeli smo da pravimo gubitke, a 1999. je izbio novi rat. Mene su ponovo pozvali. Došli su i po mog sina, ali supruga se pobunila da nas ne vode. Srećom, uspela je da spreči da nam mobilisuje sina, što je velika stvar. Mnogi ni to

nisu uspjeli. Veliki broj članova našeg udruženja Srpski ratni veterani su očevi i sinovi, rođena braća... Skoro do kraja rata sam vozio širom Srbije. Pred sam kraj, kod Raške sam jedva izvukao živu glavu od bombardovanja. Prebacili su me na VMA 17. juna, jer mi je pritisak bio 180 sa 220. Sledećeg dana, posle terapije mi je pritisak bio 100 sa 150. Pustili su me i prepisali mi šaku lekova, a rat je ubrzo završen.“

Kada je 2001. godine usvajanje važeći Zakon o privatizaciji, kojim se sa „insajderske“ privatizacije prešlo na prodaju većinskog vlasništva investitorima, tadašnji predsednik Saveza samostalnih sindikata Srbije Milenko Smiljanić je ovim rečima branio model privatizacije iz devedesetih godina: „Ja sam sindikalac, supruga mi je profesor, ćerka profesor, sin student. Znači, vrlo nam je neizvesna socijalna situacija ali ja dobro živim. Ja živim od dividendi, 28.000 maraka prava koja smo upisali pravilno u odgovarajuće firme, po starom zakonu (mislili su na zakon iz 1997. godine) koji se toliko stavlja na stub srama. To je taj čuveni insajderski model koji sada, kao, nije dobar. Mi smo prošle godine inkasirali u porodični budžet 102.000 dividende. Znači, zaigrali smo biznis igru.“ (*Peščanik*, 62. emisija, 27.06.2001.)

Većina radnika devedesetih godina nije imala privilegovane informacije u koje „odgovarajuće firme“ treba „pravilno“ upisati akcije. Od „insajderskog“ modela najmanje koristi imali su sami „insajderi“. Tek po neki od njih su dobili priliku da za trenutak „zaigraju biznis igru“ kada su nakon 2000. godine akcije izašle na berzu. Akcionari Knjaz Miloša, C-marketa, Luke Beograd i Novosti, akcije su prodali Milanu Beku i koliko-toliko izvukli korist iz pljačke svoje imovine. Većina ostalih se borila da preživi i nije imala ni znanja ni informacija potrebnih za „biznis igru“. Završili su u bankrotstvu, i bez akcija, i bez posla.

Po uspostavljanju mira i demokratije, vlasti država naslednica SFRJ potpisale su sukcesione sporazume. Kao što se nekadašnji jugoslovenski radnici, sada ratni veterani i građani novih država, nisu ništa pitali kada su vlasti u vreme rata nacionalizovale i privatizovale društvenu imovinu, sada se ponovo nisu pitali da li žele da bivša društvena preduzeća nastave sa radom kao jedinstvene multinacionalne kompanije, već su vlade novih država potvrdile ratne podele preduzeća. Raspad jugoslovenskog socijalizma je završen.

Radnici Šipad komerca su prodali svoje akcije u bosanskom Šipadu, a bosanski Šipad je preuzeo i raspodao njihove objekte u Srbiji. Šipad komerc je prošle godine otišao pod stečaj. Nešto više od sto preostalih radnika su na ulici, firma je ostala praktično bez imovine. Deo objekata pripada Liliju, drugi deo je pod sporom. Ako se spor ikada pravosnažno okonča, i ako to bude u korist stečajne mase, radnici se mogu nadati da će možda biti novca da im se isplate zaostale zarade i poveže staž. Ukoliko se to desi, neki od njih moći će da odu u penziju. Uvodničari: sociolog Srećko Mihajlović, sociološkinja Nada Novaković, direktor Metal-servisa u penziji Aleksandar Kraus

Nepodnošljivo (lažna) lakoća privatizacionog akta

- teze -

„Voleo bih da danas živim kao onda u ono

Titovo vreme kad mi je bilo najgore“

Jovan Jovanović, nekvalifikovani radnik, prevarom su ga „poslali na Biro“ uz bednu otpremninu

„Sadašnjost nam je sve gora, prošlost sve bolja, a budućnosti nema“
Mihailović i drugi, 1997.

„Na vodama vavilonskim svedasmo

i plakasmo opominjući se Siona“

Psalmi Davidovi, 137, početni stih

ZAGLUPLJENI antikomunizmom, reformatori i „reformatori“ sistema, nisu nikako mogli da primete duboku vezanost radnika za socijalističku državu i samoupravljanje. Društvenim inženjerima nije išlo u glavu da su radnici, realnim uvidom u stanje stvari a i određenim klasnim instinktom, u socijalističkoj državi barem donekle prepoznavali svoju državu. Reformatori i „reformatori“ su nipodaštavali i socijalizam i samoupravljanje. Na sve strane razvijana mržnja prema poretku koji nacionalna elita zamenjuje novim, nije mogla dugo da se održi, iako se ne može reći da u jednom trenutku nije obuzela i same radnike. Međutim, kao što u životu biva, tek kada nečega nema, saznajemo i osećamo koliko nam to nedostaje. Potreba za socijalističkom državom i našim radničkim fabrikama kao da je u 90-im bila jača nego ikada. Milošević je to, po svemu sudeći, dobro znao. Antibirokratsku revoluciju prvobitno usmerenu protiv socijalističke države, postepeno je preusmerio u snažno zalaganje za izgradnju naše socijalističko-naciokratske države. Milošević je ostao u savezu, u koaliciji, barem sa jednim delom radničke klase, onim manje obrazovanim i manje stručnim, a s pomoću naciona pridobio tzv. široke narodne mase!

Stalno urušavanje institucija i opšta institucionalna nestabilnost, kao procesi započeti kroz obračun sa bivšom državom i do kraja potvrđeni novim *nacionalnim kriterijumima* podvrgnutom ljudskom sastavu tih institucija, ti procesi su ostavili privatizaciju bez softvera, nisu mogli, kako se to danas kaže, da je „isprate“. I dobili smo to što smo dobili – džeparošku privatizaciju. Nije daleko od istine tvrdnja da je, sa ovakvom privatizacijom kakvu smo imali, država opljačkana a građani su odžepareni. Ne može se tvrditi da takva privatizacija nije bila u podtekstu svih zamisli privatizacije u nas. Ali i najjadnije smišljena privatizacija, da je bila institucionalno uređena, nije morala da se potpuno svede na pljačku i džeparenje. Ali u zemlji gde se pod institucionalnom promenom podrazumeva promena ljudstva u institucijama – od Miloševićeve, preko Dosovske, pa Koštuničene, pa Tadićeve, do ove Naprednjačke – sve je moguće! Bez institucija sa integritetom ništa se ozbiljno ne može promeniti nabolje.

x X x

Dvadeset i neku godina putujemo iz socijalizma u kapitalizam, pa neka je to povod da se zapitamo kako famozni „radnik obični, prosečni“, taj Jovan Jovanović, vidi i doživljava to „putovanje“ iz milošte nazvano tranzicija. Naravno, o tom putovanju više od Jovana znaju mnogi naučnici koji se bave društvom, i političari nas ubeđuju da o tome sve znaju, a bila bi uvreda za svakog pripadnika tzv. inteligencije da mu neko primeti kako o tranziciji nije dovoljno obavešten. No, i pored ovih velikih znanja (naveliko objavljivanih), uveren sam da je itekako važna filozofija i življenje tranzicije upravo tog pomenutog Jovana.

Odnos građana Srbije prema socijalizmu, aktuelnoj tranziciji i budućem sistemu – sredinom devedesetih (u %)

Stepen odbojnosti/ prihvatanja	Socijalizam	Aktuelni sistem	Budući sistem
Odbojnost	24	57	64
Pomešan odnos	51	41	29
Privlačnost	25	2	7
UKUPNO	100	100	100

Izvor: Mihailović, 1997.

Uproščeno gledano, Jovan Jovanović je na polasku putovanja u kapitalizam morao da reši dva krupna pitanja, da počne da bira vlast (kao da on to nije uvek želeo) i da pristane da se odrekne svojine („svoje“ ili državne, svejedno). Prvo mu je lako pošlo od ruke i završilo se kako-tako.

Za privatizaciju se, 1993. godine, zalaže 36% NK i PK radnika (64% je za podržavljenje), a prilično više, gotovo polovina, KV i VKV radnika – 47% prema 53% koji su za podržavljenje. U istom istraživanju nađeno je da se 67% NK i PK radnika zalaže za ukidanje političkih stranaka, dok među KV i VKV radnicima isti stav podržava 47% (Golubović i dr, 1995: 309).

Mišljenje o privatizaciji, Srbija 2002-2010. (u %)

Mišljenje o privatizaciji	2002.	2003.	2007.	2010.
Nužan reformski proces koji se dobro sprovodi	12	12	16	3
Čista pljačka	39	31	36	44
Ona je nužna, ali se sprovodi na pogrešan način	23	35	33	27
Ne zna, ne može da oceni	26	22	15	26
UKUPNO	100	100	100	100

* Podaci za 2002, 2003. i 2007. godinu potiču iz istraživanja na uzorcima zaposlenih radnika, dok su podaci za 2010. godinu iz istraživanja na opštem uzorku. – Inače podaci su iz istraživanja koje sam radio zajedno sa kolegama (Stojiljković, Ivanić i dr).

S drugim je bilo mnogo problema, i danas ih ima. I danas mnogi kažu da se nisu odrekli svojine i da je to „njihovo“. Tranzicija bi nekako i protekla i pored naivnog i „dečjeg“ očekivanja da će sa promenom tipa vlasti i tipa svojine sve ostalo „ići po automatizmu“ u željenom pravcu, da nije bilo i trećeg od elite postavljenog zadatka nacionalne prirode, tj. „teritorijalne tranzicije“. To, prvo širenje a potom odbrana teritorije, ta „tranzicija“ bila je, a na žalost i danas je, naša crna rupa koja guta sve živo, i nas i našu civilnost i našu civilizovanost. Zamislite samo šta bi se postiglo i dokle bi stigli da je sva energija progutana od pomenute crne rupe, iskorišćena za bilo šta drugo, korisno i životno!

x X x

Činjenica je da Jovana niko nije ništa pitao kada je počinjalo (tranziciono) putovanje. Nekako su ga, manje više, ubacili u tranzicioni voz. No, verujem i da su ga pitali, da ne bi imao ništa protiv, da bi mu se činilo da su i putovanje i određite bolji od onoga što je on tada živeo. Prisetimo se samo da na prvim višestranačkim izborima nije bilo ni partije, a bogme ni birača koji bi u ozbiljnijem broju osporili potrebu putovanja i samo određite. Drugo je pitanje, da li bi Jovan imao šanse da se odupre nečemu što je onda, te 1990. godine, bilo *duh vremena*.

U jednom istraživanju iz 1997. godine nađeno je da 29% građana kaže da negativno reaguje na reč socijalizam, a pozitivno reaguje 44%, dok na kapitalizam negativno reaguje 31% a pozitivno 32%. Veliki broj građana je ustvari uzdržan, 27% u slučaju odnosa prema socijalizmu, a čak 37% u slučaju kapitalizma (videti: Slavujević i Mihailović, 1999).

U kasnijim godinama nalazimo znatan broj opredeljenih za kapitalizam. Ali ni tada nije reč o natpolovičnoj većini, a čak bi, u sameravanju sa socijalizmom, kapitalizam bio na gubitku. Tako u istraživanju iz 1997. godine nalazimo na sličan postotak onih koji negativno reaguju na reč socijalizam (29 posto) i na reč kapitalizam (31 posto), međutim razlika je u broju onih koji pozitivno reaguju – u slučaju socijalizma to je 44 posto, a u slučaju kapitalizma 32 posto. U reagovanju naroda na direktnija pitanja, kapitalizam prolazi nešto bolje. Na primer, 1999. godine nalazimo podjednak broj onih koji smatraju dobrim „uvođenje kapitalističke ekonomije zasnovane na slobodnoj privatnoj inicijativi i privatnoj svojini“ (43 posto ispitanika) i onih kojima je ili svejedno, ili ne znaju o čemu se radi (42 posto), a kapitalizam tek 15 posto ispitanika smatra lošim. Na drugoj strani, sva ispitivanja odnosa prema neoliberalnom kapitalizmu, pokazuju distancu i odbacivanje. Malo ko danas odbacuje stav da „Vlada treba da zadovolji osnovne potrebe građana u slučaju bolesti, siromaštva i nezaposlenosti“, a što bi svaki neoliberal trebalo da odbaci bez razmišljanja. Prema rezultatima našeg istraživanja iz 2010. godine, pomenuti stav prihvata tri četvrtine ispitanika, a odbacuje ga jedna desetina.

x X x

Jovan Jovanović je u prvoj polovini devedesetih bio i „pomalo“ zanet. Utuvili su mu u glavu da se nacionalizam „maže na hleba“ i da u velikoj i nacionalno čistoj Srbiji sa neba padaju pečene ševe i janjci, da rekama teče med i mleko, a potocima rakija i pivo. No, treba primetiti da je Jovanu to nekako prijalo i da se nije naročito opirao. Naprotiv! Valjda je u karakteru ovog naroda da radije poveruje u utopije - bilo hrišćansku, bilo komunističku, bilo nacionalističku - nego u neke mnogo izvesnije pojave! Brzo se pokazalo da je Jovana veoma mnogo koštalo to olako pristajanje na putovanje bez voznog reda, i olako prihvatanje srbovanja i ubijanja ljudi druge nacije i druge vere, to pristajanje na politiku osvete za sve istorijske poraze... Brzo se pokazalo da je Vođa od velikog poverenja, u stvari, pobegao iz jedne priče Radoja Domanovića, i da smo mi slepi, a ne vođa. - Osvešćivanje je počelo krajem prve polovine poslednje decenije dvadesetog veka – i traje do danas. No, o tome smo govorili prošli put. Pet godina posle oktobarskih promena iz 2000. godine, na pitanje „Šta mislite koliki je domet promena koje su izvršene 5. oktobra 2000. godine?“, dobijeni su gotovo istovetni odgovori: nepuna trećina govori o demokratskom preobražaju, petina o početku propadanja, 37 posto misli da je sve ostalo isto „samo su jedni zamenili druge“, dok 13 posto izjavljuje da ne zna da odgovori na ovo pitanje. Deset godina nakon „oktobarskih događaja“ prepolovio se broj onih koji u oktobarskim promenama vide početak demokratskog preobražaja Srbije; deset godina posle, umesto ranijeg svakog trećeg, tek svaki šesti građanin vidi započete demokratske promene. Nasuprot tome, umesto ranije petine koja je u oktobarskim promenama videla početak propadanja Srbije, na desetogodišnjicu promena procenat

Na pitanje „Koliki je domet promena koje su izvršene 5. oktobra 2000. godine?“, u istraživanju iz jeseni 2010. godine, na uzorku od 1.813 ispitanika, dobijeni su sledeći odgovori:
 - 38 posto građana je odgovorilo „sve je ostalo isto, samo su jedni zamenili druge“,
 - 28 posto „to je početak propadanja Srbije“,
 - 18 posto ne zna ili ne razmišlja o tome, dok samo
 - 16 posto u pomenutim događajima vidi „početak demokratskog preobražaja Srbije“.

je porastao na 28. Većinsko mišljenje je, i pet godina i deset godina posle Oktobra glasi: „Sve je ostalo isto, samo su jedni zamenili druge“. Možemo, dakle, da mislimo šta god hoćemo i da na različite načine interpretiramo ove i ovakve nalaze, zavisno od našeg znanja ili od političkih verovanja, ali Jovan Jovanović u promenama od pre 12 i nešto godina, vidi samo primenjeno „srpsko pravilo“: Sjaši marko, da uzjaši janko!

x X x

Kad Jovanu Jovanoviću postavimo neka pretenciozna pitanja, a za odgovore na ta pitanje on je nestručan po mišljenju ogromne većine mojih kolega, a ja mnim da iako je on ne-stručan, da on zna onoliko koliko zna kako živi i kako preživljava. Dakle, tražili smo od ispitanika da uporede sadašnje stanje, sa stanjem u devedesetim godinama i sa stanjem pre 1990. Znači, da uporede sadašnju demokratiju, sa Miloševićevih deset godina vlasti i sa socijalizmom. Sameravali smo životni standard, stanje privrede, stanje političkog sistema i političke slobode. Prema svim ovim parametrima socijalizam je bio najbolji, osim po političkim slobodama, kada su one u pitanju danas je najbolje. Najgore nam je po dva parametra bilo u vreme Miloševića, a po druga dva danas. U prošloj deceniji – vreme ratova, nacionalizma, neviđene inflacije, međunarodne izolacije, bombardovanja i svih drugih decivilizacija – najgore nam je bilo na planu političkih sloboda i na planu političkog sistema, dok nam je u deceniji koja sada ističe najgore na planu životnog standarda i na planu privrede. Kada se sve sabere, Jovan Jovanović procenjuje da nam je najbolje bilo u socijalizmu (prosečna ocena 3,6), a da nam je u današnjoj demokratiji nešto bolje (2,5) nego što je bilo za Miloševićevog vakt (2,4).

Mnjenje o titoističkoj prošlosti, Srbija 1993-1999. (u %)

U kakvom sećanju vam je ostalo titoističko doba	1993.	1994.	1996.	1997.	1999.
Bilo je loše	11	6	4	6	4
I dobro i loše	32	31	31	34	23
Bilo je dobro	42	49	56	52	52
Ne zna, BO	15	14	9	8	21
UKUPNO	100	100	100	100	100

Izvor: Mihailović, 1997., Slavujević i Mihailović 1999.

I da zaključim, Jovan Jovanović misli da je *bravar* bio najbolji. Bio i ostao. Svi posle njega su gori. Što smo dalje od socijalizma, sve nam je bolji i lepši. Od sjaja i bede tranzicije, ostala je samo beda! Od deset ispitanika osam kaže (u odgovoru na direktno pitanje) da je ovoj zemlji bilo najbolje u vreme socijalizma, a samo jedan da je najbolje u *današnjoj demokratiji*. Ili u postocima, 81 posto tvrdi da je bilo najbolje u vreme socijalizma, šest posto kaže da je bilo najbolje u vreme Miloševića, a 10 posto je sklon sadašnjosti. Da li je ovo lice ili naličje privatizacije, ne znam! Isti smer, ali mnogo drastičniji, imaju i odgovori na pitanje: Kada je ovoj zemlji bilo najbolje? Doba boljitka 3% ispitanika smešta u vreme pre drugog svetskog rata, 6% u devedesete godine prošlog veka, 10% u prvu deceniju ovog veka, a čak 81% u vreme socijalizma!

*** Ovaj tekst je kompilacija podataka iz mojih knjiga i tekstova u poslednjih dvadesetak godina i istraživanja koja sam sa kolegama radio u Institutu društvenih nauka, Centru za proučavanje alternativa i Cesidu.

Izdavač:
Učitelj neznalica i njegovi komiteti
Imenovati TO ratom
CZKD
 Urednik:
Ivan Zlatić
 Dizajn i prelom:
Matija Medenica
 Štampa:
Fotokopirnica „Student“

Projekat finansiraju Evropska unija kroz Evropski instrument za demokratiju i ljudska prava i Holandska Ambasada u Beogradu po programu Matra Embassy Programme. Sadržaj ovog štampanog materijala je isključivo odgovornost CZKDa i ni pod kojim okolnostima se ne može smatrati da odražava stav Evropske unije.